

HET UTRECHTSE KERKENKRUIS IN DISCUSSIE

EEN NABESCHOUWING

Van verschillende zijden is er bij ons op aangedrongen schriftelijk te reageren op de bijdrage van dr Mekking in het mei-nummer van dit maandblad naar aanleiding van onze kritiek op zijn uiteenzetting over het Utrechtse kerkenkruis. Voor een reactie van onze kant is inderdaad wel reden, zoals uit het hiernavolgende moge blijken. Om echter niet in een oeverloze en onvruchtbare polemiek terecht te komen, willen wij, onzerzijds ter afsluiting, nogmaals proberen enkele gegevens en verschijnselen van de XIde en de XIIde eeuw te beschrijven, o.a. met verwijzing naar de door dr Mekking aangedragen literatuur, die wij volgens hem zo erbarmelijk slecht gelezen en begrepen hebben, doch vooral naar de literatuur en andere bronnen uit de tijd zelf. Wij laten het aan de belangstellende en kritische lezer over, zich een oordeel te vormen en zowel onze beweringen als die van onze opponent op hun waarde te toetsen. Het leek ons dienstig met enkele karakteristieke verschijnselen van de XIIde eeuw te beginnen, om vervolgens te zien in hoeverre bepaalde „Leitmotive“ uit die eeuw, vooral uit de tweede helft ervan, reeds aanwijsbaar zijn in de periode van het jaar 1000 tot 1050.

Twee gegevenheden uit de XIIde eeuw, zo komt het ons voor, zijn voor een juiste visie op het kerkenkruis in Utrecht en elders van belang: de (prediking van de) kruistochten en de bewustwording van de leken. Het eerste leidde tot een verhoogde belangstelling - in brede kring - voor Jezus' leven, zijn kruisdood en verrijzenis, en uiteraard ook voor het Heilige Land en de Heilige Stad. Voorbeelden van deze pre-occupatie vinden wij in geschriften als de *Vita Henrici* (ca. 1150) en de *Vita Meinwerici* (ca. 1165), waar zij het al of niet voltooide kerkenkruis in Bamberg en Paderborn interpreteren¹⁾. Het is merkwaardig dat de Cisterciënzers, die een intense aandacht voor de arme en lijdende Christus toonden, tegelijkertijd de grote promotors zijn geweest van de (idealistisch opgevatte) kruistochten. Kruistriomf en kruismystiek sluiten elkaar overigens niet uit. Wel verschuift geleidelijk het accent van de „passio beata“ naar de „passio amara“: vele kruisafbeeldingen van de XIIde eeuw stellen de lijdende Christus voor, getooid met de koningskroon. Nergens is het samengaan van de beide aspecten treffender uitgebeeld dan in de lofzang van Venantius Fortunatus *Vexilla Regis prodeunt* (ca. 600), die nog altijd in de Goede Week gezongen wordt en ook in de middeleeuwen overal bekend was. Wat de grotere belangstelling voor de Heilige Stad betreft: gedeeltelijk steunend op het 21ste hoofdstuk uit het Boek der Openbaring dacht men zich het hemelse en het aardse Jeruzalem, beeld van de ideale stad, als een cirkel, door een assenkruis in vieren gedeeld²⁾.

De bewustwording van het laikaat uit zich in het streven van de burgerij in bisschoppelijke steden als Keulen, Metz, Trier, Luik en Doornik naar grotere vrijheid en onafhankelijkheid, o.a. in het stedelijk bestuur en de rechtspraak, welke tot dan toe vrijwel geheel in handen van de bisschop lagen³⁾. Als symbool van de moeizaam bevochten zelfstandigheid fungeerde in het centrum van de stad een soms al bestaande, soms speciaal opgerichte zuil of grote steen, in het roomaanstalige gebied „perron“ (of een verbastering daarvan) genoemd. Geïnspireerd door de bovenvermelde imaginaire indeling van de Heilige Stad begint men er, vooral vanaf ongeveer 1150, naar te streven nieuwe en, zo mogelijk, reeds bestaande steden door de aanleg van twee loodrecht op elkaar staande straten in vier kwartieren of „Viertel“ te verdelen. Op het snijpunt van de twee assen verheft zich dan het „perron“ of een soortgelijk oriëntatiepunt, en in de nabijheid het stadhuis en de Dom of de voornaamste kerk. De aanleg van een dergelijk assenkruis, waarvan men bij Werner Müller vele tientallen uitgewerkte voorbeelden vindt - alle uit de tweede helft van de XIIde eeuw of later - is natuurlijk een andere zaak als de creatie van een kerkenkruis. Over dit laatste spreekt Müller dan ook nergens. Omdat de kerken meestal in het midden van een „Viertel“ gesitueerd waren of werden, zal het assenkruis van de stad normaliter ook niet samenvallen met het kerkenkruis rond de Dom, zo dit laatste al bestond of in de bedoeling lag.

Spelen de boven geschetste gegevens en ideeën nu ook reeds een rol in de eerste helft van de XIde eeuw in de opzet van een kerkenkruis in Utrecht en elders? Literaire getuigenissen uit die periode over een bewust als zodanig nagestreefd en theologisch gemotiveerd kerkenkruis in Utrecht, Paderborn of Bamberg zijn door Mekking tot op heden in ieder geval niet op tafel gelegd, wat hij ook beweert⁴⁾. We hebben ze zelf evenmin gevonden. Steeds weer grijpen moderne auteurs, op zoek naar een historische fundering van het kerkenkruis in een van de genoemde steden, terug naar de XIIde-eeuwse getuigenissen die we in onze vorige bijdrage al besproken hebben. O.i. wijzen de getuigenissen uit de XIde eeuw in een andere richting, zoals wij in hetgeen nu volgt trachten aan te tonen.

In een belangrijke contemporaine bron als de *Kroniek van Thietmar van Merseburg* († 1018), waarin het doen en laten van keizer Hendrik II en zijn ideeënwereld uitvoerig aan de orde komen⁵⁾, wordt van een kerkenkruis met geen woord gerept, al is er bij herhaling sprake van kruis, kruisteken, verering van het kruis, enz. Dit geeft te denken. Een andere XIde-eeuwse bron, de *Vita Bardonis maior*, opgesteld kort na de dood van de bewuste bisschop († 1051),

spreekt over een viertal kerken in kruisvorm rond de abdij van Fulda, maar zonder dat de auteur ook maar in het minst aan het kruis van Christus denkt, met alle daaraan verbonden gedachtenassociaties (de lezer vergelijk dit met de wijze waarop wij in ons vorige artikel het Utrechtse kerkenkruis interpreteerden, en de reactie daarop van dr Mekking). De bewuste passage verdient hier in extenso geciteerd te worden. De pieuze hagiograaf, die geen enkele gelegenheid tot stichtelijke uitweiding onbenut laat, beschrijft de bouwplannen van Richardus, abt van Fulda († 1020), in de volgende bewoordingen:

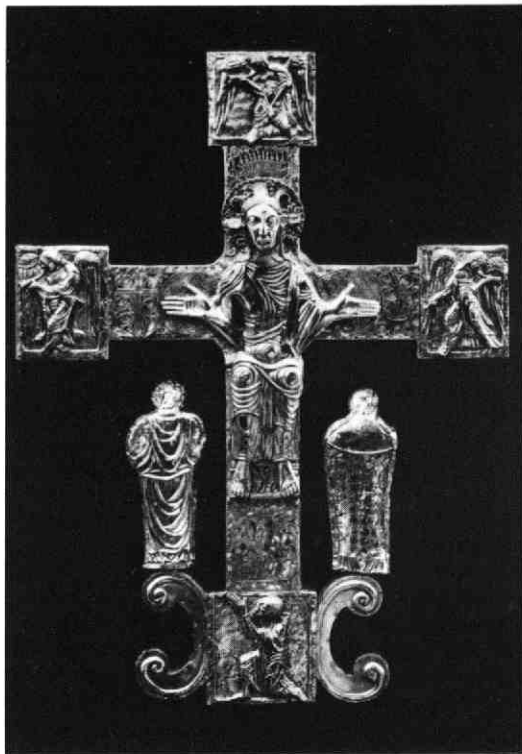
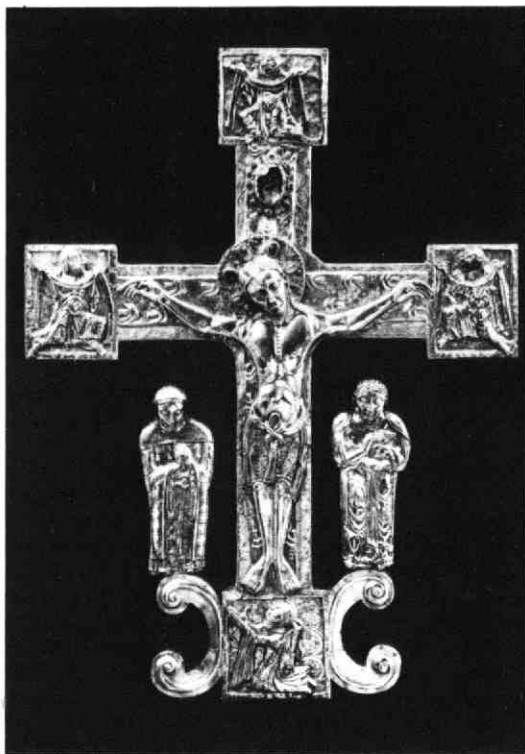
„Interea praedictus bonae memoriae Richardus abbas regionem loci, id est Fuldae, ordinemque basilicarum in circuitu positarum, mente rationeque circuiens, invenit aliquid addere se posse, et quod placeret rationi, et aptum fieret divinae benedictioni. Versus enim septentrionem oppositus, in loco qui dicitur Mons episcopi, eandem plagam sustinenti, semper virginis Mariae vidit oratorium; altrinsecus autem sanctorum Iohannis baptiste et evangelistae basilicam ad austrum; cumque ex partibus orientis, ubi in loco Uvesberc beato Petro templum dedicatum invenit, ad occidentem reverteretur, et hanc caeli plagam tali videret benedictione vacasse, intellexit vir Dei meritis suis augendis divinam providentiam hanc plagam reservasse. Dilatans ergo trigonum dico tres ecclesias in latus triangulum, in partibus occidentis citra longum pontem, ad ripam aquae Fuldae tetragrammum integravit quadrangulum; et constructo in occidentis partibus coenobio, in honore sancti Andreae indidit vocabulum, ut Novum diceretur monasterium; in quo pii patris meritum est laudabile, et ingenium admirabile, qui hoc excogitavit, ut a septentrione ad meridiem virgo respiceret virginem, et ab ortu solis in occasu apostolus fratrem”;

In vertaling: „Intussen liet de reeds eerder vermelde abt Richardus z.g. de situatie ter plaatse, d.w.z. van Fulda en de ligging van de kerken eromheen, aan zijn oog voorbijgaan en hij kwam tot de bevinding dat hij hieraan nog iets doelmatig zou kunnen toevoegen, waarop Gods zegen rusten zou. Want, zich richtend naar het noorden, zag hij op de plaats die 'de bisschopsberg' wordt genoemd het daar gelegen oratorium van Maria, altijd maagd; in de tegenovergestelde richting, in het zuiden, zag hij de kerk van Sint Jan de Doper en Sint Jan de Evangelist; toen hij vervolgens van het oosten, waar hij op de Uvesberg de aan Sint Pieter toegewijde kerk ontwaarde, zich weer naar het westen keerde en zag dat deze windstreek een dergelijke zegen nog ontbeerde, begreep de man Gods dat de goddelijke voorzienigheid deze hemelstreek voor hem gereserveerd had, om zijn verdiensten nog te laten toenemen. Door de driehoek, ik bedoel het drietal kerken die tezamen een driehoek vormden, aan de westzijde, aan de oever van de Fulda, tot voorbij de lange brug uit te breiden, maakte hij er een vierhoek van; en na aan de westkant een klooster ter ere van Sint Andreas gebouwd te hebben, noemde hij dit 'het nieuwe klooster'. In dit alles toonde de vrome abt zich

een man van lofwaardige verdienste en bewonderenswaardige vindingrijkheid, door op het idee te komen dat vanuit het noorden de Maagd gericht was naar de maagdelijke leerling in het zuiden, en vanuit het oosten de Apostel uitzag op zijn broeder in het westen”⁶). Wij zien echt niet in, waarom Hendrik IV en bisschop Koenraad niet op soortgelijke, tenslotte vrij nuchtere, manier geredeneerd hebben, toen zij een 25 jaar nadat de biograaf van Bardo dit geschreven had besloten tot de bouw van de Utrechtse Mariakerk (afgezien dan natuurlijk van de bespiegelingen op grond van de patrocinia). Dat er rond Utrecht geen markante heuveltoppen liggen en in Fulda wel, kan toch bezwaarlijk als een wezenlijk verschil worden aangevoerd.

Zelfs in de eerste helft van de XIIde eeuw wordt door een schrijver als Heimo van Michelsberg († 1139) nog niet expliciet verwezen naar het kruis van Christus, wanneer hij de kruisvormige dispositie van de Bambergse kerken vermeldt. In dezelfde trant als de anonieme biograaf van Bardo, 60 jaar eerder, drukt hij zich aldus uit: „His tribus ecclesiis postea per Guntherum eiusdem Babenbergis sedis quartum praesulem et per Reginoldum quendam virum nobilem addita est quarta ecclesia in honore S. Mariae matris Domini et S. Gengolfi martiris extra urbem versus orientem in loco Tierstat sub ordine et professione canonica”; in vertaling: „Aan deze drie kerken (bedoeld zijn de drie kerken die ten tijde van Hendrik II zijn gebouwd, nl. de Dom, de Sint-Steven en de Sint-Michiel) werd later door Günther, vierde bisschop van de Bambergse zetel, en door een adellijk man, Reginold, een vierde kerk toegevoegd, ter ere van de heilige Maria, de Moeder des Heren, en van de martelaar Sint Gengolf, buiten de stad, aan de oostkant, op de plaats Tierstat; deze kerk werd toevertrouwd aan kanunniken”⁷). Een en ander gebeurde in 1057. Vijftien jaar later werd de crypte van de vijfde kerk, toegewijd aan Sint Jacob, door bisschop Herman ingewijd. Pas in 1109 consacreerde bisschop Otto de voltooide kerk, zoals ook tijdens het bestuur van deze bisschop de Sint-Gangulf werd voltooid.

In de *Vita Heinrici* neemt Adalbert de woorden van Heimo letterlijk over. In zijn uitbundige beschrijving van de oudste drie kerken verwijst hij echter op geen enkele manier naar een door Hendrik II ontworpen kerkenkruis. Zijn bewondering concentreert zich geheel op de zorgvuldig gekozen patrocinia, op een bijbels geïnspireerde interpretatie van het Noorden en het Zuiden, waar respectievelijk sint Michael en sint Stefanus in de vorm van de hun toegewijde kerken de wacht betrokken hebben, en op het feit dat stad en Dom zo prachtig tussen deze twee kerken in liggen, „ut (civitati) a dextris et a sinistris iustitiae armis vallatae in nullo sufficiat insidiator praevalere”, „zodat de belager (bedoeld is de duivel) er op geen enkele manier in zal slagen haar (de stad Bamberg) te overmeesteren, omdat zij zowel ter rechter- als ter linkerzijde door de wapens der gerechtigheid wordt beschermd”⁸). De auteur staat hier kennelijk geen ker-

De lijdende en de triomferende Christus aan het kruis; vóór- (l.) en achterzijde (r.) van het niello-kruis van de voormalige abdij van St. Trudpert, ten z. van Freiburg in Br. (omstreeks 1170).

kerkenkruis voor ogen, maar drie naast elkaar gelegen kerken op een van noord naar zuid verlopende lijn, met de Dom in het midden, conform de situatie ten tijde van Hendrik II. Pas nadat hij in een volgende paragraaf de boven weergegeven passage uit Heimo's *De decursu temporum* heeft aangehaald en vervolgens de bouw en inwijding van de Sint-Jacob onder de bisschoppen Herman en Otto uitvoerig heeft beschreven, komt de stichtelijke uitweiding over de vier kerken, met hun patrocinia, die Bamberg in de vorm van een kruis omringen en de stad van alle kanten beschermen. Had de vrome schrijver er maar enigszins weet van gehad dat dit allemaal terugging op de geniale plannen en ideeën van de door hem zo zeer bewonderde keizer Hendrik (die in deze passage toch nog even als de grondlegger van de stad ten tonele wordt gevoerd), dan had de hagiograaf deze prachtige kans zeker niet voorbij laten gaan. Maar hij zwijgt in alle talen over een eventuele relatie tussen de keizer en het Bambergse kruis van kerken.

Resumerend moeten we dus vaststellen dat, voor zover bekend, althans literaire bronnen niet spreken over een vooropgezet kerkenkruis in Bamberg en Utrecht, en dus ook niet over het aandeel van keizers of bisschoppen in een dergelijk plan. Wat Paderborn aangaat worden we, zoals gezegd, steeds verwezen naar de *Vita Meinweri*, maar bepaaldelijk naar de

passage die wij in noot 10 van onze vorige bijdrage al hebben aangehaald.

Dr Mekking is van mening dat hij desnoods zonder schriftelijke getuigenissen het vooropgezette plan tot realisering van een kerkenkruis in de drie genoemde steden overtuigend aan kan tonen. Wij willen dit niet a priori afwijzen, al lijkt het ons een moeilijk zaak. De literaire gegevens zullen ons toch de weg moeten wijzen, dunkt ons, bij de interpretatie van andere documenten, die nu eenmaal van nature voor meer dan één uitleg vatbaar zijn. Zijn de monumenten zelf, zoals we ze in de eerste helft van de XIde eeuw in de drie bewuste steden aantreffen, onweerlegbare argumenten dat de bouwheren van stonde af aan een kerkenkruis voor ogen heeft gezweefd? Is het feit dat zowel in Bamberg als in Paderborn bij de dood van Hendrik II en bisschop Meinwerk drie kapittelkerken op één lijn liggen met de Dom in het midden voldoende om alle twijfel aan een vooropgezet kerkenkruis uit te sluiten? Dat het voor de hand ligt deze opstelling geleidelijk aan te completeren door loodrecht op de bestaande as twee nieuwe kerken neer te zetten, wordt door Mekking met de grootste stelligheid afgewezen als „naïeve redematies van een volkomen buitenstaander", alhoewel deze redenerant heel wat beter in de pas blijft met de literaire getuigenissen dan de stel-

lige affirmaties van de Utrechtse kunsthistoricus. „Voor de ontwikkelde leek in de middeleeuwen was al het aardse een beeld van het hemelse en ongezie-
ne”, zo menen wij de gedachtengang van Mekking te mogen samenvatten. Dat dit ook al voor de XIde eeuw opgaat zouden we niet graag onderschrijven, maar afgezien daarvan, is het o.i. toch een legale en verantwoorde aanpak om die middeleeuwse symboliek in haar *ontwikkelingsgang* te volgen. En dan zullen we ons toch moeten laten leiden door literaire en eventueel andere, maar dan wel duidelijke getuigenissen. Zo is b.v. de oriëntering van het middeleeuwse kerkgebouw een overal voorkomend iconologisch verschijnsel, dat ook door literaire bronnen als zodanig wordt gesteund en gestoeld is op de symbolische betekenis van het Oosten, een betekenis welke ten dele teruggaat op de H. Schrift en ten dele op een constante middeleeuwse traditie, wat overigens nog weer niet wil zeggen dat deze symboliek met al haar connotaties elke kerkenbouwer of opdrachtgever helder voor de geest gestaan heeft. Dat laatste geldt met name voor de Xde en XIde eeuw, toen praktisch het gehele geestesleven in handen was van een kleine élite, die de rest ver vooruit was. Bij de historische verificerbaarheid van een uitgewerkt en veel minder voorkomend schema als het kerkenkruis mogen door de kritiek echter beduidend hogere eisen worden gesteld, vooral wanneer verkondigd wordt dat deze symbolische situering in bepaalde steden van stonde af aan in de bedoeling heeft gelegen en in andere „een toevallige kruisvormige configuratie van kerken achteraf als zodanig is bestempeld”⁹). Bij alle klaoengeschal over de alomtegenwoordige symboliek die als een tweede Pallas Athene in volle wapenrusting uit het brein van de middeleeuwse mens te voorschijn is getreden, voelt dr Mekking toch blijkbaar zelf aan dat hij inzake de steden, Utrecht, Bamberg en Paderborn met meer concrete argumenten voor de dag moet komen.

Voor Bamberg voert hij, in navolging van Morper, maar met groter stelligheid, de befaamde „Tattermannsäule” als bewijsstuk ten tonele, voor Utrecht de plaatselijke gesteldheid van de bodem. Zich beroepend op Morper en Werner Müller schrijft Mekking zonder meer dat de bewuste zuil - een echte „perron” overigens - uit de XIde eeuw stamt en in de XIIIde is gerestaureerd. Leest men echter de opgegeven bladzijde bij Johann Morper erop na, dan blijkt deze zich met veel omzichtigheid de vraag te stellen, of „die um 1240 geschaffene Tattermannsäule schon zur Zeit Heinrichs II. einen unmittelbaren Vorgänger gehabt hätte?”¹⁰), een vraag die hij dan tenslotte positief durft te beantwoorden, terwijl Müller de XIde-eeuwse „Tattermann” in een voetnoot geheel op rekening van Morper zet, zonder enige vorm van adhesie. Geen wonder, want uit het voorgaande van dit artikel moge duidelijk geworden zijn dat Müller een dergelijke stadszuil in de eerste helft van de 11de eeuw allerm minst aannemelijk acht en monumenten van dit genre ook nergens in verband brengt met de aanleg van een kerkenkruis. Het grote argument voor de aanwezig-

heid van de Bambergse zuil in de XIde eeuw zou hierin gelegen zijn dat de plek precies halverwege tussen de Sint-Steven en de Sint-Michiel ligt en daarom reeds als oriënteringspunt gediend zou hebben bij de bouw van deze (en de volgende) kerken. Indrukwekkend achten wij de argumentatie niet, omdat de nauwkeurige afstand naar het snijpunt, anders gezegd de precieze lengte van de kruisbalken nergens een rol van betekenis heeft gespeeld. Het lijkt aannemelijker dat men de Dom eenvoudig beschouwd heeft als het midden tussen de twee te bouwen kerken. Voor de ligging van de veel later gebouwde Sint-Gangulfuskerk maakt het al helemaal geen verschil, of men uitgaat van de Dom of van de „Tattermannsäule”¹¹). De eerste bestond in ieder geval in de XIde eeuw, de voorganger van de tweede (heel) misschien.

Wat Utrecht aangaat, brengt Mekking in zijn reactie op onze bijdrage een nieuw en interessant element in het geding, dat hij in het Verslagboek nog niet te berde had gebracht: de gesteldheid van de bodem in het vroegmiddeleeuwse Utrecht. Als het waar is dat de Janskerk op moerasgrond is gebouwd, vormt dat zeker een sterke aanwijzing voor de intentie van bisschop Bernold de te bouwen kerken in kruisvorm rond de Dom te situeren, of in ieder geval voor een bepaalde beweegreden de kerk juist op die plaats te bouwen. Bij het schrijven van deze Nabeschoouwing werd ons van verschillende zijden al gesuggereerd de topografie van het XIde-eeuwse Utrecht eens nader te bekijken: waar was reeds bebouwing, welke gronden waren voor de bouw van (stenen) kerken e.d. geschikt, welke terreinen waren in handen van de bisschop, eventueel van de keizer, enz. Helaas beschikten wij niet over de mogelijkheid hierin op korte termijn meer helderheid te krijgen. Dit zijn details waarover „de pittoreske figuur van de stadsarcheoloog” wellicht meer informatie kan verschaffen. De stad van Sint Willibrord heeft o.i. trouwens nog de beste papieren als het gaat over het kerkenkruis, betere althans dan Bamberg en Paderborn, waar rond 1050 slechts twee van de vier benodigde kerken rond de Dom gereed waren tegen drie in Utrecht. In Paderborn is men zelfs niet veel verder gekomen dan de Abdinghofkerk in het westen¹²) en de Busdorfkerk in het oosten.

Het klinkt niet onaannemelijk dat de kruisvorm in Utrecht en elders al in de eerste helft van de XIde eeuw min of meer in de bedoeling heeft gelegen, al naargelang wat mogelijk of wenselijk was. Maar daarmee is nog niet overtuigend aangetoond dat de rijke kruismystiek en -symboliek die in de literaire en andere bronnen uit later eeuwen aan de dag treedt, reeds in de vroege XIde eeuw een rol van betekenis heeft gespeeld en de drijfveer voor de toenmalige plannen is geweest. Zoals wij zagen gaat de belangstelling aanvankelijk veel meer uit naar de symboliek van de patrocina, al of niet gecombineerd met bespiegelingen over de vier windstreken en hun eigendommelijkheden. Natuurlijk blijft het mogelijk dat er in de hoofden van „verlichte despoten” als Otto III, Hendrik II,

Bernward van Hildesheim en Meinwerk van Paderborn al ideeën en gedachtenspinsels over een kerkenkruis en soortgelijke constructies zijn geweest. In dit verband zouden we hier willen wijzen op een beschouwing van de helaas doodgezwegen schrijfter Gertrud Bäumer (een van de eerste (christelijke) feministen!), waarin zij een suggestieve karakterschets geeft van (de heilige) Hendrik II en zijn gemalin Kunigunde¹³). Wanneer Mekking het met zijn uiteenzetting op dezelfde manier had aangepakt als de Duitse schrijfter, die meer suggereert en aannemelijk maakt dan een strikte historische bewijsvoering pretendeert, terwijl zij niettemin een respectabele kennis van zaken (en een grote taalvaardigheid) aan de dag legt, dan was de Utrechtse kunsthistoricus en zijn medewerkers waarschijnlijk geen haarbreed in de weg gelegd. Juist de enigszins zwierige, beeldende betoogtrant van Gertrud Bäumer - en te onzent iemand als Frits van der Meer - lijkt ons voor de kunstgeschiedenis en aanverwante disciplines de ideale methode, waarbij we toch nog mijlen ver verwijderd zijn van historische romanschrijverij. De materie waarmee de kunstgeschiedenis zich bezighoudt blijft nu eenmaal iets ongrijpbaars houden en de interpretatie iets subjectiefs.

Meer negatief uitgedrukt, menen wij vooreerst te mogen staande houden dat de animator van het congres dat vorig jaar in Utrecht plaatsgevonden heeft in zijn interpretaties en reconstructies het getuigenis van de schriftelijke bronnen rijkelijk heeft onderschat. Juist dit getuigenis moet een leidende rol spelen bij het vaststellen van wat op een minder uitgesproken wijze door andere bronnen wordt gesuggereerd (of niet gesuggereerd). Niet zonder grond heeft Augustinus eens geschreven, zich verdiepend in de sacramenten: „Adjice verbum ad elementum et fit sacramentum”; „Voeg het woord bij het (nog nader te bepalen) element, en het (geheel) wordt een ('sprekend') teken”. Behalve dat komt het ons voor dat Mekking (te) weinig rekening houdt met de ontwikkeling en de diversiteit van de symboliek. Alles gaat nu eenmaal geleidelijk in de „Geistesgeschichte” en de aandacht kan verschuiven, wat overigens weer niet betekent dat hetgeen eerder was in een latere fase totaal verdwenen is. Ook gaat er niet in alle hoofden en harten evenveel om. Wat iemand als Augustinus allemaal in de stoffelijke werkelijkheid aan symboolwaarde en zeggingskracht ontwaarde, kan in zijn tijd en later bezwaarlijk als gemeengoed worden voorgesteld.

Tenslotte is dr Mekking bij het lanceren en verdedigen van zijn interessante stellingen naar onze smaak te apodictisch. In plaats van te erkennen dat zijn reconstructies en affirmaties (nog) in de fase van waarschijnlijkheid of aannemelijkheid verkeren (wat geen schande is), heeft hij getracht alle bedenkingen en bezwaren met slordige verwijzingen en kleinerende kwalificaties aan het adres van de criticus eenvoudiger van de tafel te vegen, met het gevolg dat hij nog meer aanvechtbare uitspraken heeft gedaan. Het wil ons voorkomen dat hij met de uitgebrachte kritiek zijn

voordeel had kunnen doen, zijn zaak, of liever: onze gemeenschappelijke zaak, met meer matiging beter had gediend en voor „buitenstaanders”, als kerkhistorici en andere belangstellenden, meer aanvaardbaar had gemaakt. Wij staan met onze bedenkingen tenslotte niet alleen¹⁴). Er is trouwens nog meer op te merken dan wij in onze twee bijdragen reeds gedaan hebben. Het zou zelfs een hele scriptie kunnen worden, maar die onderneming willen we graag aan anderen overlaten, niet om af te breken, maar om op te bouwen.

Vaals, Abdij Sint-Benedictusberg

P. dr Aug. van Berkum o.s.b.

Noten

1. Voor de volledige titel en de uitgaven van beide werken verwijzen wij naar de noten 6 en 8 van ons vorige artikel in dit tijdschrift: „Het Utrechtse kerkenkruis. Vooropgezet plan of interpretatie achteraf?” *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 3.
2. W. Müller, *Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, Stuttgart: Kohlhammer, 1961, p. 53-57.
3. Meer hierover in onze studie *Suum cuique. De scheidsrechterlijke uitspraak van 1197 en het daaraan voorafgaande geschil over het aantal en de taken van de zielzorgers in het kerspel Meersen*. Vaals: Abdij Sint-Benedictusberg, 1973, p. 23-32.
4. De z.g. Xlde-eeuwse tekst, aangehaald in noot 72 van Mekking's „Een kruis van kerken” (voor de volledige titel zie ons vorige art. in dit tijdschrift, 62 (1989), p. 3, n. 1) en door dezelfde auteur opnieuw vermeld in „Het kerkenkruis voor de rechter”, *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 55, is in werkelijkheid van Heimo van Michelsberg, een kroniekschrijver die zijn werk *De decursu temporum* in 1135 heeft te boek gesteld. Zie verderop in dit artikel, p. 82.
5. Thietmar van Merseburg († 1018), *Kroniek*, Boek 5-9 ed. R. Holzmann, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum, Nova Series IX* (Berlijn, 1935, München: MGH, 1980²); W. Trillmich, Darmstadt, 1957 (Latijn-Duits).
6. *Vita Bardonis* († 1051) auctore monacho Fuldensi (comp. ca. 1060) *Bibliotheca Hagiographica Latina* 977), c. 2, par. 10 - ed. D. Papebrochius, *Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur... collegit... Joannes Bollandus e.a.*, Junii II (Antwerpen, 1698), p. 304; J. Wattenbach, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (in folio) XI (Hannover, 1854), p. 325. Cfr Manitius (als noot 10 van ons vorige artikel, *Maandblad Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 3), p. 375-379; A. Zimmermann, *Kalendarium Benedictinum 2* (Abdij Metten (Dld.), 1934), p. 297-299.
7. Heimo van Michelsberg († 1139), *De decursu temporis, Liber IV* - ed. Ph. Jaffé, *Bibliotheca rerum Germanicarum 5: Monumenta Babenbergensia* (Berlijn, 1870), p. 546. De uitgave van de MGH SS X, p. 2-4, geeft slechte fragmenten. Cfr Manitius (als noot 6), p. 361-363.
8. Cfr noot 1.
9. Cfr Mekking, „Een kruis van kerken” (als noot 4), p. 46, n. 23.
10. J. J. Morper, *Bamberg, die Mitte Deutschlands*, Bamberg: Meisenbach, 1959, p. 12.
11. Zie de situatieschets bij Morper, o.c., achterin; overgenomen door Mekking, „Een kruis van kerken” (als noot 4), p. 32, afb. 12.

12. In noot 9 van „Het Utrechtse kerkenkruis“ (als noot 1) hebben wij, in navolging van Ortmann, Oswald (waaruit Mekking in „Een kruis van kerken“ (als noot 4), p. 37, afb. 19, de plattegrond overnam) e.a., gesteld dat „Bau B“ van de Abdinghofkerk uit de Karolingische tijd dateert. Mekking is daar, in „Het kerkenkruis voor de rechter“ (als noot 4), p. 55, tegenin gegaan. Omdat de meeste literatuur waarnaar hij verwijst in „Een kruis van kerken“, n. 105 en vv. de datering van Ortmann aanhield of de kwestie niet behandelde, hebben wij ons tot prof. dr Karl Schmitz in Paderborn gewend, die zo vriendelijk was ons mee te delen dat de datering van Ortmann sinds de opgravingen in de Dom van Paderborn niet langer houdbaar is en „Bau B“ inderdaad uit Meinwerks tijd dateert, zoals Mekking in zijn reactie al geschreven had. Wij zijn prof. Schmitz bijzonder erkentelijk voor zijn waardevolle informatie en erkennen dat wij dr Mekking op dit

punt ten onrechte bestreden hebben.

13. G. Bäumer, *Männer und Frauen im geistigen Werden des deutschen Volkes*, Tübingen: Wunderlich, 1934, vierde hoofdstuk: „Heinrich II. und Kunigunde“, p. 298-349.
14. Men zie b.v. de recensie van P. G. J. Post op het boek van Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwcultuur tot ca. 1200*, Zutphen: De Walburgers, 1986, in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 30, (1988), p. 262-265; J. Michels en A. van Pinxteren, „Utrecht 1988: de kerk in het midden gelaten“, *Millennium*, 2 (1988), p. 150-157. Het laatste artikel is een kritische bespreking van het congres „Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk“, dat in 1988 in de Domstad werd gehouden.

BRIEF VAN HET BESTUUR

Betreft plannen en activiteiten

Geachte leden,

Naar aanleiding van de discussie in de voorjaarsledenvergadering van 25 mei jl. presenteert het bestuur u plannen voor de middellange termijn, de naaste toekomst van onze Vereniging.

Terecht is door leden opgemerkt, dat men graag zoveel als mogelijk vooraf geïnformeerd wordt over te nemen initiatieven/stappen door het bestuur en niet achteraf via mededelingen of via de krant.

Dit is ook de standaard-gedragslijn van uw bestuur. Het beginsel van ultieme besluitvorming door de ledenvergadering is ook vastgelegd in de statuten, art. 22.

Vanwege de wijze van vergaderen, de frequentie daarvan en de verenigingsstructuur is het echter niet altijd mogelijk de leden vooraf te raadplegen; in dergelijke gevallen is het bestuur bevoegd initiatieven te nemen, onverlet het recht van de algemene ledenvergadering het bestuur ter verantwoording te roepen voor het gevoerde beleid.

In de periode die achter ons ligt zijn door het bestuur in drie gevallen stappen ondernomen, die weliswaar in de lijn van de vereniging en haar doelstelling liggen, maar niet door de leden vooraf zijn goedgekeurd. Het ging hier om:

- een schriftelijke reactie op de plannen van de gemeente betreffende de *singel-groen-structuur*: gepleit is namens Oud-Utrecht voor herstel van de gehele waterpartij annex groengordel van Jan David Zocher en een andere meer passende invulling van het gedeelte bij de gevangenis;

- de *sneltram*: namens de vereniging is geprotesteerd tegen plannen tot doortrekking van de sneltram door de binnenstad zonder daarbij rekening te houden met de structuur en schaal van de

oude stad. Oud-Utrecht vreest, dat er anders weer een barrière tussen de noordelijke en zuidelijke binnenstad wordt opgeworpen, nog afgezien van de aantasting van de schaarse open ruimtes en stadspelen;

- het *historisch presentatiecentrum*: namens Oud-Utrecht en de STABU is een drietal plannen ingediend bij het College van B. en W. (brief aan B. en W. ter inzage tijdens de vergadering).

Dit initiatief is door het College in dank aanvaard. Een nader standpunt van B. en W. zal ons waarschijnlijk nog voor de komende ledenvergadering bereiken.

Hoe de reactie van het gemeentebestuur ook uitvalt, het bestuur ziet het als een uiterst belangrijke taak om bij de herleeft belangstelling voor steden en hun verleden, Utrecht, de oudste en belangrijkste historische stad van de noordelijke lage landen, die historische presentatie te geven, die zij allang verdient!

In overleg met culturele instellingen, de gemeente en derden zullen wij zoveel als mogelijk uitvoering geven aan de op dit punt vanouds door onze vereniging geëkoesterde wensen.

Thans vraagt het bestuur uw aandacht voor de vereniging zelf. Wij willen u drie hoofdthema's presenteren en vragen op elk van die lijnen uw mening en besluitvorming:

1. *vereniging en regio*
2. *activiteiten*
3. *ons Oud-Utrecht*

ad 1 vereniging en regio

Al bij de oprichting van onze vereniging op 12 maart 1923 door initiatiefnemer burgemeester Fockema Andreae en de Heren XIX werd gesproken van een „vereniging tot beoefening en tot verspreiding van kennis der geschiedenis van Utrecht en omstreken“.